

MARJOLEIN VAN HERTEN

Een codicologische beschrijving van de verzameling-Trou Moet Blijcken

Abstract – The collection Trou Moet Blijcken is the largest handwritten collection of rhetoricians plays that still exists today. Much research has been done on the rhetoricians from Haarlem and this collection. However, a clear image of how and why this collection was formed and used is still missing. In this article, the origin of the collection will be described, as well as how the collection was used over time. This will be done by combining existing information from literature on the Haarlem rhetoricians and their collection with newly gathered data from codicological research.

1 Inleiding*

Sinds 2006 wordt een omvangrijke verzameling rederijkersspelen bewaard in het Noord-Hollands archief te Haarlem. Deze collectie, die we kennen als de verzameling-Trou Moet Blijcken, is nog altijd in bezit van de oude Haarlemse rederijderskamer, die aan het eind van de achttiende eeuw officieel verder ging als herensociëteit Trou Moet Blijcken.¹ Anders dan de naam doet vermoeden, is de verzameling niet aangelegd door deze kamer alleen: ook binnen één van de andere Haarlemse kamers is hieraan gewerkt.

Haarlem heeft in totaal drie rederijderskamers gekend. Waarschijnlijk werd de oudste Haarlemse rederijderskamer, zoals veel van de Hollandse en Zeeuwse kamers, opgericht in de jaren '80 van de vijftiende eeuw. Deze kamer deelde zich in 1503 op in twee kamers, die in 1511 echter probeerden weer als één gezelschap verder te gaan. Deze samenwerking duurde 30 jaar, waarna de kamer voorgoed splitste in de 'oude' Pellicanisten, met de zinspreuk Trou Moet Blijcken, en de 'jonge' Wijngaertrancken, met de zinspreuk Liefte Boven Al. In 1592 werd officieel een derde rederijderskamer in Haarlem opgericht door Vlaamse immigranten die naar Haarlem gevlucht waren: de Witte Angieren, met de zinspreuk In Liefde Getrouw.²

Rond 1600 werkten verschillende kopiïsten van zowel de kamer Liefte Boven Al als de kamer Trou Moet Blijcken aan het verzamelen en kopiëren van rederijders-toneel van de eigen maar ook van andere kamers.³ De kopiïsten werkten vermoede-

* Dit artikel is gebaseerd op mijn scriptieonderzoek, begeleid door dr. Hans Kienhorst (Radboud Universiteit Nijmegen). Met dank aan Hans Kienhorst, Judith Kessler en twee reviewers van *TNTL* voor de suggesties bij eerdere versies van dit artikel. Ook bedank ik de herensociëteit Trou Moet Blijcken, waar de verzameling tot 2006 bewaard werd, voor de gastvrijheid en mogelijkheid om de handschriften te bestuderen.

1 Exalto e.a. 2003: 37.

2 Van Dixhoorn (2003: 70-71) gaat in op de ontstaansgeschiedenis van de Haarlemse kamers. Zie ook Van Boheemen en Van der Heijden 1993: 49. De Vlaamse kamer bestond al voor 1592, maar werd pas in dat jaar officieel opgericht, zie Ramakers 2003: 119.

3 Ramakers 2003: 112.

delijk niet allemaal samen. Nu kennen wij hun werk wel als één verzameling: de verzameling-Trou Moet Blijcken. Het is de omvangrijkste van de handschriftelijke verzamelingen rederijkersliteratuur die is overgeleverd: tien banden met 118 bewaarde spelen.

Er werden talloze spelen van verschillende aard afgeschreven: zinnespelen (allegorische toneelspelen van didactisch-moraliserende aard), kluchten of esbattementen (inhoudelijke tegenpolen van de zinnespelen waarbij vaak – platvloerse – humor het belangrijkste ingrediënt vormt) en tafelspelen (zeer korte stukjes voor vaak slechts één of twee personages met een komische of soms ernstige inhoud). De spelen zijn verdeeld over meerdere banden. Deze werden elk voorzien van een eigen letter: A tot en met L (met uitzondering van de letter J, die toen nog niet als zodanig bestond). De inhoudsopgaven van de banden werden in een register opgenomen. Dit gebeurde door één van de afschrijvers van de verzameling: Goossen ten Berch, één van de bestuursleden van Trou Moet Blijcken. In de loop van de tijd zijn de drie banden H, K en L zoekgeraakt. De band die we nu kennen als Boek N-M is pas later onderdeel van deze collectie geworden.⁴

Er is al veel onderzoek gedaan naar de Haarlemse rederijkers en hun verzameling. Dit onderzoek heeft zich onder andere gericht op de activiteiten van de Haarlemse rederijkers, de vraag wie er lid waren van de rederijkerskamers en de herkomst van spelen in de verzameling. Ook is er al een en ander bekend over het ontstaan van de verzameling. Zo stelt Ramakers:

In 1600 stelde Goossen ten Berch, een bestuurslid van Trou, de collectie samen. Die bestond toen nog uit veertien papieren handschriften verdeeld over dertien (of misschien veertien) perkamenten banden. Hij beletterde die van A tot en met N – de J werd niet gebruikt – en voegde er een registerdeel aan toe dat we thans R noemen.⁵

Even verderop op dezelfde pagina wordt dit beeld iets bijgesteld door de mededeling dat de boeken D, E, F en I in 1598 werden afgeschreven door Adriaen Lourisz. Lepel. Volgens Ramakers is er niets te zeggen over de herkomst van de inmiddels verdwenen boeken H, K en L.

In dit artikel wordt de wording van de verzameling door de tijd heen beschreven. Hiervoor is met name gebruik gemaakt van codicologisch onderzoek: er is een uitgebreide codicologische beschrijving van de verzameling-Trou Moet Blijcken gemaakt. Dankzij dit onderzoek kan de hierboven geschetste omschrijving van de verzameling worden bijgesteld. Zo bestond de verzameling rond 1600 niet uit de dertien of veertien banden zoals wordt aangenomen. Bovendien kan de herkomst van de boeken H, K en L worden afgeleid uit gegevens die wel zijn overgeleverd.

Met dit artikel wil ik laten zien dat codicologisch onderzoek een belangrijke bijdrage kan leveren aan literair-historisch onderzoek naar deze handschriften. Het kan helpen meer inzicht te krijgen in het ontstaan en functioneren van de handschriften en in de motieven en onderlinge contacten van de samenstellers ervan.

4 Deze band is een tijdje vermist geweest maar werd weer teruggevonden. Hummelen 1966: 85.

5 Ramakers 2003: 112.

2 Methode

Dankzij het werk van Hummelen en van Hüsken, Ramakers en Schaars, is er al enige informatie bekend over de codicologische kenmerken van de verzameling-Trou Moet Blijcken. Hummelen noteerde enkele gegevens in zijn ‘Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620’, en gaf een uitgebreide beschrijving van één van de boeken uit de collectie, Boek N-M.⁶ Hüsken, Ramakers en Schaars verzorgden tussen 1992 en 1998 een bronnenuitgave van de verzameling. Deze bestaat uit acht delen en biedt een fotografische weergave van de tekst voorzien van een transcriptie.

Ondanks bovengenoemd onderzoek naar de verzameling is de beschikbare codicologische informatie versnipperd, gering en voor verder onderzoek niet goed bruikbaar.⁷ Op het belang van onderzoek waarbij codicologische gegevens van (verzamel)handschriften worden ontsloten is al eerder gewezen door Moser en Gumbert. Moser (2003) schetst de ontwikkeling van de aandacht voor onderzoek naar verzamelhandschriften, dat vanaf begin 1991 op gang is gekomen dankzij Hogenelst en Van Anrooij.⁸ Zij geeft aan dat uitgebreid en gestructureerd onderzoek naar verzamelhandschriften met rederijkersliteratuur inzicht kan geven in bijvoorbeeld de contemporaine waardering van rederijkersteksten. Zulk onderzoek zou aandacht moeten besteden aan de materiële kant van de handschriften omdat hierdoor de totstandkoming, het gebruik en de functie van een collectie duidelijk kunnen worden. Moser pleit dus wel voor het doen van codicologisch onderzoek, maar komt daar zelf in haar artikel niet aan toe. Met dit artikel over de verzameling-Trou Moet Blijcken wil ik in de praktijk aantonen dat dergelijk onderzoek, zoals Moser aangeeft, inderdaad een meerwaarde heeft.

Gumbert (2001) geeft ‘een codicologische oogopslag’ van het Nederlandse toneelhandschrift. In dit artikel springt hij in op een belangrijk aandachtspunt in het onderzoek naar het middeleeuwse toneel. Dit is geconcentreerd rond de vraag in hoeverre men aan de uiterlijke kenmerken van een handschrift het teksttype of gebruiksdoel kan aflezen. Sinds de vraag naar codicologisch onderzoek van handschriften uit de Nederlanden opkwam, is er een discussie ontstaan over de te gebruiken terminologie. Deze bleek tot dan toe schaars en niet eenduidig. Moser (2003: 102-103) geeft enkele voorbeelden van discussie over Nederlandse termen. Gumbert (2004) ontwikkelde voor het maken van codicologische beschrijvingen een opzet voor een terminologie die specifiek gericht is op de genese van het handschrift: ‘de verschijnselen die zich in het “leven” van een handschrift kunnen voordoen en de structuren die er het gevolg van zijn’.⁹ Gumbert biedt naast een overzicht van bruikbare terminologie op internationaal niveau, beargumenteerde voorstellen van een terminologie in het Nederlands. Hij richt zich daarom met name op de fysieke bouw en het ontstaan van het handschrift, maar geeft tevens aan dat deze niet helemaal los van de inhoud bekeken kunnen worden. Door

6 De eerste editie van het repertorium van Hummelen verscheen in 1968; in dit artikel wordt gebruik gemaakt van de herziene editie uit 2003 (http://www.dbnl.org/tekst/hummoo1repeo2_01/). Het artikel van Hummelen over Boek N-M verscheen in 1966.

7 Gumbert 2001: 76-79.

8 Moser, 2003: 102-104.

9 Gumbert 2004: 12.

verkregen informatie over de opbouw van een band, zoals katerngrenzen, wisselingen van hand of verandering van papiersoort – dat zichtbaar wordt als men de watermerken bestudeert – te combineren met informatie over de inhoud kunnen conclusies worden getrokken over de wordingsgeschiedenis en datering van een handschrift.¹⁰ Ook geeft met name watermerkenonderzoek de mogelijkheid inzicht te krijgen in de samenhang tussen verschillende codices, wat voor onderzoek naar een verzameling als deze Haarlemse zeer waardevol is.

Het belang van watermerkenonderzoek voor de studie naar handschriften is eerder uitgebreid beargumenteerd door Van Thienen. Hij vroeg tijdens de Groningse codicologendagen in 1992 aandacht voor het belang van papieronderzoek voor de in de Nederlanden geproduceerde handschriften. Hij wees met name op de mogelijkheid die watermerkonderzoek biedt voor een nauwkeuriger datering; veel handschriften hebben na onderzoek slechts een zeer ruime datering gekregen. Dankzij de opzet van de zeer uitgebreide watermerkendatabank slaagde Van Thienen erin ongedateerde *incunabelen* soms zelfs tot op het jaar te dateren. Bij de productie van *handschriften* worden echter veel kleinere hoeveelheden papier gebruikt dan bij het gedrukte boek. Hierdoor zal een zo precieze dateringsmogelijkheid als bij de incunabelen het geval bleek te zijn, voor de handschriften helaas niet gelden. Toch toont hij met enkele voorbeelden aan dat door watermerkenonderzoek ook handschriften nauwkeuriger gedateerd kunnen worden. Hij spreekt de hoop uit dat onderzoekers zich bezig zullen gaan houden met het papier van de in de Nederlanden geproduceerde handschriften, wat bij beschikking over voldoende materiaal zeker resultaten zal opleveren.¹¹

Ik heb voor dit onderzoek per boek van de verzameling-Trou Moet Blijcken beschrijvingen gemaakt van de band, het materiaal, bind- en naaiwijze, collatie, opmaak, schriftsoort en handen. Daarbij heb ik de door Gumbert voorgestelde terminologie gebruikt.¹² Een belangrijk onderdeel van de beschrijvingen van het materiaal werd gevormd door resultaten van watermerkenonderzoek. Hiervoor zijn de aanwezige watermerkporen in het papier van de boeken geïnventariseerd en is voor elk katern genoteerd waar de watermerken zich bevinden. Ook bevat de verzameling een aantal (later) toegevoegde bladen of kleinere stukjes papier die zijn onderzocht. Van elk watermerk is tijdens deze inventarisatie een afbeelding gemaakt (wrijfseel). De in de verschillende boeken voorkomende watermerken zijn niet alleen binnen de verzameling met elkaar vergeleken, om onderlinge verhouding tussen banden te kunnen aantonen, met betrekking tot afkomst en chronologie. De afbeeldingen zijn bovendien vergeleken met verschillende databases en naslagwerken met afbeeldingen van watermerken.¹³

10 Gumbert 2004: 12-14. Over datering van handschriften op basis van watermerken is het belangrijk uit te gaan van daadwerkelijk papierverbruik, en niet van de papierproductie. Voordat geproduceerd papier daadwerkelijk in gebruik werd genomen konden enkele jaren verstreken zijn. Van Thienen 1992: 162.

11 Van Thienen 1994: 176-179. Zie ook Needham (2006: 13-24) die het belang aangeeft van de door Van Thienen opgezette WILC-database (<http://watermark.kb.nl/>) voor de studie naar incunabelen. De presentatie van deze watermerkendatabank vond plaats op 4 juni 2004.

12 Voor het beschrijven van de handschriften is daarnaast gebruik gemaakt van Gnirrep e.a. 1997 en Muzerelle 1985.

13 Voor het uitvoeren van watermerkonderzoek is gebruik gemaakt van de volgende literatuur en naslagwerken: Briquet (1968), Churchill (1935), Le Clerc (1926), Heawood (1950), Loeber Col-

Voor het bestuderen van de inhoudelijke kant van de collectie is er gebruik gemaakt van de eerder genoemde bronnenuitgave van Hüsken, Ramakers en Schaars. Uit de teksten zijn fragmenten verzameld waarin namen van kamers of hun zinspreuken, namen van auteurs, data of wedstrijdregels worden vermeld. Bovendien bleek de wijze waarop spelen in het register zijn overgenomen nuttige aanwijzingen te bevatten over de herkomst van de boeken, waarvan een aantal inmiddels verloren is gegaan. Daarnaast zijn diverse edities van spelen en studies over de verzameling en over de Haarlemse rederijders geraadpleegd om informatie te verzamelen over herkomst en opvoeringgegevens van de spelen.¹⁴ Bovendien is er gebruik gemaakt van het relatief omvangrijke archiefmateriaal over de Haarlemse rederijderskamers dat is overgeleverd.¹⁵ Dit materiaal bevat informatie over opvoering van de Haarlemse rederijders en de wedstrijden die zij organiseerden of waaraan zij deelnamen.

Door alle genoemde gegevens te verzamelen en te interpreteren en door de boeken met elkaar te vergelijken, werd het mogelijk om meer inzicht te krijgen in hun ontstaansgeschiedenis en hun onderlinge relatie. Dankzij het watermerkenonderzoek was het mogelijk meer te weten te komen over de afkomst van het papier en de datering van de handschriften of eventuele latere ingrepen. Dankzij het combineren van codicologische gegevens met informatie over de inhoud van de verzameling en over de Haarlemse rederijders en hun bezigheden, blijkt het mogelijk te zijn een genuanceerder en nauwkeuriger beeld te schetsen van de genese en het gebruik van de verzameling-Trou Moet Blijcken, dan tot nu toe bestond. Hier volgen de belangrijkste resultaten en conclusies van het onderzoek.

3 De boeken van Adriaen Lourisz. Lepel: D, E, F en I

Aan het eind van de zestiende eeuw maakt de rederijkerij een nieuwe bloeiperiode door, waarbij de rederijders een meer publieke rol gaan vervullen. Ramakers toont overtuigend aan dat Haarlem aan het eind van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw grote veranderingen doormaakte in het openbare leven: op religieus, politiek, sociaal en economisch vlak. De (stedelijke) overheid speelde hierin een steeds belangrijkere rol. Deze veranderingen hadden ook gevolgen voor de kunst. De Haarlemse rederijders werden zich steeds meer bewust van hun eigen geschiedenis en de waarde van hun kunst. Dit zou de reden geweest zijn dat de Haarlemse rederijders toneelspelen begonnen te verzamelen en te kopiëren.¹⁶

Adriaen Lourisz. Lepel was de eerste die hiermee begon. Hij vulde ten minste vier banden met spelen, die we nu kennen als Boek D, E, F en I. Zijn D, E en F in folioformaat gevuld met zinnespelen, Boek I is in oblong-kwartoformaat¹⁷ en bevat

lection (1992), Lindberg (1998), Lindt (1964), Piccard (<http://www.piccard-online.de/>), Simmons en Ginneken-Van de Kastele (1994), Stevenson (1951), Tschudin (2002), Tschudin (1958), Voorn (1951), Voorn (1960), Ziesche en Schnitger (1980).

14 In de loop van dit artikel wordt er verwezen naar de gebruikte werken.

15 Dit archiefmateriaal is verzameld en ontsloten door Van Boheemen en Van der Heijden (1999b) (<http://webdoc.ubn.kun.nl/anon/r/retome.pdf>).

16 Ramakers 2003: 118-121.

17 'Apparent format' en 'working format' komen overeen, vgl. Gumbert 1993: 241-244. We spreken van een 'apparent format' als er meerdere bifolia één vel papier moeten hebben uitgemaakt. Met

korte tafelspelen. De boeken zijn in een andere volgorde tot stand gekomen dan deze letters doen vermoeden. Volgens zijn eigen aantekeningen in de boeken, voltooid Lepel Boek F op 22 juli 1598, Boek D op 6 september 1598 en Boek E op een niet gespecificeerde datum in datzelfde jaar. Boek I, dat ook van zijn hand is (twee anonieme handen voegden respectievelijk een verbetering en een slotregel toe), is niet gedateerd. In Boek I komen echter twee verschillende watermerkpapen voor die erop wijzen dat dit boek uit dezelfde tijd moet stammen als de Boeken E en F. Boek F is opgebouwd uit dezelfde twee papiersorten als Boek I. De eerste is vermoedelijk afkomstig uit Basel of Bern, uit de papiermolen van Peter Düring of zijn jongere broer Hans Düring. De tweede papiersort is afkomstig uit Basel en laat het huismerk zien van de familie Thurneysen. Boek E is volledig opgebouwd uit de eerstgenoemde papiersort. Boek D wijkt op een aantal vlakken af van E, F en I: niet alleen is het van een andere papiersort vervaardigd (een papiersort wederom afkomstig uit Basel, deze keer van de papiermolen van Hüssler), ook de harde, wat donkerder perkamenten band wijkt af van de slappe perkamenten banden van de boeken E, F en I. Oude naaigaatjes laten zien dat dit boek opnieuw, en wel heel strak, is ingebonden. Dit is overigens wel in dezelfde periode gebeurd, getuige contemporain materiaal en opschrift. Boek D is een onvolledige eenheid¹⁸ en heeft twee lacunes: de tekst begint pas op f. 29 en ook f. 36-39 ontbreken. De eerste vier folio's vormen geen katern meer maar zijn als losse bladen in de band gelijmd.

De zeer regelmatige katernopbouw en de verdeling van de spelen over deze katernen laat zien dat we in alle vier de gevallen niet te maken hebben met schakelhandschriften:¹⁹ de kopiist is te werk gegaan met banden waarin lege vellen zijn ingebonden, waarop hij vervolgens spelen heeft genoteerd. De toneelspelen die Lepel hiervoor verzamelde zijn voornamelijk geschreven door of voor Liefert Boven Al. Lauris Jansz., factor van Liefert Boven Al, was de auteur van ten minste 22 spelen die door Lepel werden gekopieerd. Daarnaast is nog een aantal spelen zeker of hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit deze jonge kamer.²⁰

Het is bekend dat rederijderskamers nauwe contacten onderhielden met elkaar en dat zij elkaar ontmoetten op interstedelijke wedstrijden. Spelen werden uitgewisseld en kamers voerden regelmatig spelen op afkomstig van een andere dan de eigen kamer. Adriaen Lourisz. Lepel verzamelde naast spelen van de eigen kamer ook spelen van andere kamers. Vier spelen zijn zeker afkomstig van de kamer Trou Moet Blijcken, van vijf andere wordt eenzelfde afkomst vermoed. Daarnaast

'working format' wordt het formaat aangegeven waarmee de samensteller van de katernen waaruit de codex is opgebouwd, te werk is gegaan. Uit het aantal en de plaats van de watermerken in een katern kan achterhaald worden of de bifolia die achter elkaar hierin voorkomen, daadwerkelijk één en hetzelfde vel papier hebben uitgemaakt. De samensteller van Boek I heeft gebruik gemaakt van *bele* vellen papier die hij tweemaal heeft gevouwen.

18 Een 'codicologische eenheid' is een discreet aantal katernen, die in één operatie zijn geschreven en die een afgeronde tekst of tekstreeks bevatten. Boek D is echter een 'onvolledige' eenheid: er mist een aantal bladen.

19 Een 'schakelhandschrift' is een samengesteld handschrift, waarbij meer dan één codicologische eenheid is samengevoegd in één boekdeel.

20 Om de herkomst van de spelen uit deze boeken te achterhalen, is gebruik gemaakt van volgende publicaties: De Bock 1958; Van Gelder 1911; Hummelen 2003 I OD, I OE, I OF, I OI, I R 5, 3 A 2, 3 S 7; Hüsken e.a. 1994b, 1996; Ter Laan 1952; De Vooy 1930.

zijn andere spelen afkomstig uit Amsterdam en Leiden, en misschien nog andere Hollandse plaatsen. Voor zover bekend verzamelde Lepel geen werk afkomstig uit rederijderskamers van buiten Holland. Spelen konden vaak jaren lang mee: een spel kon – eventueel na aanpassing – ook jaren nadat het werd geschreven nog worden opgevoerd. Lief Boven Al heeft zeker een heel aantal spelen zelf opgevoerd. Dat blijkt onder andere uit de proloog of epiloog van de spelen waarin vaak bijvoorbeeld publiek wordt toegesproken.

Omdat de boeken van Lepel zo veel werk bevatten afkomstig van en opgevoerd door de jonge kamer Lief Boven Al, bestaat het vermoeden dat hij lid was van deze kamer. Ramakers acht het bovendien mogelijk dat deze Adriaen *Louriszoon* Lepel zoon was van factor *Lauris* Janszoon, van wie zoveel werk terug te vinden is in deze boeken, maar dat is niet zeker. Ramakers wijst ons verder op het feit dat deze factor Lauris Janszoon een zwager had die Jacob Joosten Hopcooper heette. De eigendomsnotitie die we voor in de boeken E en F kunnen terugvinden vermelden deze achternaam: wellicht gaat het om dezelfde persoon.²¹ De afkomst van de spelen en de eigendomsnotitie doen vermoeden dat deze boeken eerst (deel van) een andere verzameling hebben gevormd voordat zij opgenomen zijn in de verzameling-Trou Moet Blijcken, zoals wij die nu kennen. Dit vermoeden wordt versterkt door het feit dat de banden E, F en I op hun rug een – naar mijn weten niet eerder opgemerkte, slecht zichtbare – nummering laten zien, respectievelijk 5, 4 en 1 of 1. Deze nummering impliceert dat deze vroegere verzameling behalve uit Boek E, F en I uit nog tenminste twee banden heeft bestaan. Het ligt voor de hand dat Boek D (dat een nieuwe band heeft gekregen waarop geen nummering is aangebracht) hiervan deel heeft uitgemaakt.

Daarnaast is het aannemelijk dat ook de inmiddels verdwenen Boeken K en L tot deze eerdere verzameling hebben behoord of toch tenminste werden vervaardigd door Adriaen Lourisz. Lepel. Van twee spelen, één uit Boek K en één uit Boek L, is immers bekend dat zij geschreven werden door Lauris Jansz., van wie Lepel veel werk kopieerde.²² Boeken K en L kunnen wat betreft hun formaat hebben geleken op het eveneens door Lepel vervaardigde Boek I, dat nu het enige boek van langwerpige oblongformaat is in de verzameling. Van Vloten schrijft in 1872: ‘Vandaar dat die verzameling zoo is uitgedijd, en eenige handschriftelijke deelen in *folio* met *Zinnespelen* en *Kluchten*, een paar andere, in langwerpige formaat, met *Tafelspelen* bevat.’²³

4 De boeken van Goossen ten Berch: A, B, C en G

Enkele jaren na Adriaen Lourisz. Lepel, aan het begin van de zeventiende eeuw, begon ook iemand in de kamer Trou Moet Blijcken met het verzamelen van rederijdersspelen. Goossen ten Berch, bestuurslid van de oude kamer, vulde de boeken A, B, C en G met spelen, waarbij hij enige hulp kreeg: de laatste twee spelen in Boek

21 Ramakers 2003: 112.

22 Kops zag beide boeken in 1774 in. Zie Hummelen 2003, I OK 2 en I OL 7.

23 Van Vloten 1872: 469. Toen Van Vloten de verzameling-Trou Moet Blijcken inzag, was in ieder geval Boek K nog niet vermist: hij verzorgde een editie van spel I OK 6. Het is niet duidelijk of Van Vloten ook Boek L nog inzag; in ieder geval merkt hij de vermissing niet op.

A en de eerste twee in Boek C zijn van een andere, anonieme hand. De boeken hebben een iets onregelmatigere katernopbouw dan de boeken van Adriaen Lourisz. Lepel, maar ook hier hebben we duidelijk te maken met lege ingebonden boeken waarin werd geschreven, en niet met schakelhandschriften. De katerngrenzen vallen immers niet samen met spelgrenzen of handenwisseling. Beide kopiïsten gingen op een aantal vlakken iets anders te werk: Goossen ten Berch trok een kantlijn voor hij ging schrijven, terwijl de anonieme kopiïst, overigens net als Lepel, de bladen tweemaal verticaal vouwde. Verder hadden zij allebei hun eigen manieren van corrigeren, en van het noteren van clauskoppen en toneelaanwijzingen.

De boeken van de hand van Goossen ten Berch dragen alle het jaartal 1600 op hun band. Dit betekent echter niet dat al deze boeken werden vervaardigd in dat jaar. Boek B bevat een aantekening die, aan de inkt en plaats van de aantekening op het blad, gelijktijdig met de speltekst genoteerd werd (f. 118v) waarin de datum van opvoering wordt vermeld: 24 juni (Sint Jan) 1601.²⁴ Boek C besluit met de aantekening van Ten Berch dat hij het boek voltooide op 1 december 1604. Papieronderzoek laat zien dat de Boeken A, B en C in dezelfde periode zijn samengesteld; zij zijn gemaakt van dezelfde papiersoort uit de papiermolen van de familie Le Bé uit het Franse Troyes. Boek G ten slotte is van een andere, niet geïdentificeerde papiersoort, en werd dus apart van de andere drie vervaardigd.

Bij het kopiëren van spelen maakten de kopiïsten gebruik van leggers, afschriften van spelen die verhandeld of geruild werden tussen kamers. Er zijn drie van deze leggers bewaard gebleven, waarover later meer. De boeken die hij afschreef bevatten vier spelen die met zekerheid werden geschreven in opdracht van de oude kamer, en nog eens vier spelen van vermoedelijk Haarlemse afkomst.²⁵ Ook bevatten ze spelen die een andere dan Haarlemse herkomst hebben: veertien Hollandse spelen (Amsterdam, Den Haag, Dordrecht, Rijnsburg, Hoorn, en drie van onbekende, maar Noordelijke afkomst) en veertien spelen uit het zuiden van de Nederlanden (Antwerpen, Brussel, Tienen, Lier en zes onbekende, maar vermoedelijk zuidelijke afkomst). Van de overige spelen is de herkomst niet bekend. Van een groot deel van de spelen weten we met zekerheid dat ze zijn opgevoerd door Trou Moet Blijcken.

Behalve de boeken gevuld met spelen is er nog een boek overgeleverd van de hand van Ten Berch. Het betreft een boek dat hij gebruikte om diverse aantekeningen in te noteren, waaronder een lijst met opvoeringen van de oude kamer, een inhoudsopgave van de boeken met spelen en zelfs een spel. Ondanks dat ook op dit boek het jaartal 1600 staat vermeld, werkte Ten Berch pas in een iets latere fase aan dit boek: er zal daarom pas verderop in dit artikel uitvoeriger bij worden stilgestaan. Wel kan dit boek (verder aangeduid als Register) ons nu alvast aanwijzingen geven over de herkomst van het verdwenen Boek H.

Hoorden de vermiste Boeken K en L waarschijnlijk toe aan Liefte Boven Al, van het al veel langer vermiste Boek H (zie daarover paragraaf 7) kunnen we aanne-

24 Een aantal maal is een datum van opvoering later bij een spel genoteerd. Twee voorbeelden hiervan bevinden zich ook in Boek B en vermelden de jaartallen 1606 en 1612.

25 Om de herkomst van de spelen uit deze boeken te achterhalen is gebruik gemaakt van de volgende publicaties: Van Boheemen en Van der Heijden 1999a; Brands 1923; Coigneau e.a. 1994; Van Gelder 1911; Hummelen 2003 I D 4 I OA, I OB, I OC, I OG, I U 16, 2 05, 2 10, 2 36, 4 26, 4 31, Hüsken e.a. 1993; Kalff 1889; Kruyskamp 1966; Ramakers 2003; De Vooy 1926, 1928.

men dat het een boek van Trou Moet Blijcken is geweest. Drie titels uit Boek H zijn namelijk terug te vinden in het ‘Memoriale’, de lijst van opvoeringen van *Trou Moet Blijcken* van de periode 1588 tot en met 1611 die door Ten Berch is opgenomen in het Register.²⁶ De inhoudsopgave van Boek H in het Register zelf versierde Ten Berch met zijn naam en zinspreuk in sierlijke krullen. Dit deed hij ook bij de inhoudsopgaven van de boeken A, B, C en G, terwijl hij dit bij de boeken van Lepel achterwege liet. Naast aanwijzingen over de herkomst van de boeken, bevat deze inhoudsopgave bovendien informatie waaruit het formaat van Boek H kan worden afgeleid. Hoewel het totaal aantal folio’s dat Boek H telde niet bekend is, weten we dat tot het laatste zinnespel zo’n 8509 versregels over (ongeveer) 258 bladzijden zijn verdeeld: afgerond 33 regels per bladzijde. Net als de andere boeken van Goossen ten Berch moet Boek H daarom een boek in folioformaat zijn geweest. Ten slotte is er ook iets te zeggen over de datering van dit vermiste boek. Omdat de legger van het negende spel uit Boek H bewaard is gebleven en deze het jaartal 1601 vermeldt, kunnen we stellen dat Goossen ten Berch Boek H in ieder geval niet vóór 1601 voltooide. Als hij het als laatste van zijn boeken voltooide, gebeurde dat zelfs pas in of na 1604.

5 Samenwerking tussen Liefst Boven Al en Trou Moet Blijcken

De vraag is of Liefst Boven Al en Trou Moet Blijcken samen één verzameling rederijkersspelen wilden aanleggen. Zoals blijkt uit hun ontstaansgeschiedenis, is er altijd sprake geweest van samenwerking tussen beide kamers. Delen van hun geschiedenis waren de Haarlemse rederijkers verenigd in één kamer en werkten gebroederlijk samen: de eerste grote Haarlemse wedstrijd bijvoorbeeld werd georganiseerd in 1529, in een periode dat beide kamers zich na een korte splitsing weer verenigd hadden. Maar ook in tijden dat de rederijkers verdeeld waren over twee kamers, werd er samengewerkt. Nadat het Trou Moet Blijcken in 1590 en bij herhaling in 1591 niet was gelukt om toestemming van de stedelijke overheid te krijgen om een nieuwe wedstrijd te organiseren, bundelden beide kamers in 1600 hun krachten en dienden samen een nieuwe aanvraag in. Een jaar later probeerden zij dit wederom, maar ook deze aanvraag had een negatief resultaat.²⁷ Naast deze inspanningen om gezamenlijk een rederijkerswedstrijd te organiseren, zijn er meer aanwijzingen voor goede samenwerking tussen beide kamers: vaak traden zij naast elkaar op bij gelegenheden buiten Haarlem en in eigen stad. Een goed voorbeeld daarvan vormen de jaarlijks terugkerende optredens op Sint-Jansdag. Gelijkgemindheid spreekt ook uit het incident rondom Sint-Jansdag in 1589, waarbij beide kamers eenstemmig weigerden op te treden op een tweederangs locatie.²⁸

Werkten de twee Haarlemse rederijkerskamers samen aan één verzameling van rederijkerskunst? Adriaen Lourisz. Lepel nam in ieder geval niet alleen spelen op van Liefst Boven Al maar ook een aantal afkomstig van Trou Moet Blijcken. Toen

26 Drie spelen werden opgevoerd tijdens de viering van respectievelijk Vastenavond 1593 (achtste spel), Sint Jan 1594 (zevende spel) en Sint Jan 1595 (zesde spel).

27 Ramakers 2003: 120.

28 Zie voor een beschrijving van de aanleiding en de gevolgen van dit incident voor de Haarlemse rederijkers Ramakers 2003: 109-111.

Ten Berch enkele jaren later zijn boeken samenstelde, nam hij deze spelen, waarvan we kunnen aannemen dat de oude kamer ze zelf in bezit had, niet nogmaals op.²⁹ Dit wijst er op dat Ten Berch de boeken van Lepel in bezit moet hebben gehad toen hij aan de verzameling werkte. Bovendien maken ook de boeken zelf duidelijk dat zij als voorbeeld gediend zullen hebben voor Ten Berch: ze vertonen op materieel vlak een aantal overeenkomsten wat betreft formaat, soort materiaal, en de manier waarop er gewerkt is met lege, ingebonden boeken. Dat de boeken van Lepel in bezit zijn gekomen van Trou Moet Blijcken is in ieder geval een feit, en Ten Berch maakte van beide groepen boeken één verzameling door de boeken in zijn register op te nemen.

Naast complete boeken met spelen is Trou Moet Blijcken bovendien in bezit gekomen van tenminste één, nog niet gekopieerde legger uit het bezit van Liefte Boven Al (1 ON 1, waarover later meer). Opmerkelijk is verder dat de onbekende kopiïst van deze legger ook een legger schreef voor Trou Moet Blijcken (2 06). Beide spelen zijn van Amsterdamse oorsprong, alleen is legger 2 06 nooit terecht gekomen bij de oude kamer. Dit wijst er eerder op dat de kopiïst een Amsterdammer was die op bestelling kopieën van spelen afleverde, dan dat hij bewust wilde bijdragen aan één Haarlemse collectie rederijderskunst.

Een aantal gegevens spreekt een bewuste vorming van één Haarlemse verzameling tegen. Zo werkte Lepel al in 1598 aan zijn boeken terwijl Ten Berch dat pas enkele jaren later deed. Ook hebben de boeken van Lepel eerder een aparte verzameling gevormd, die in bezit was van Hopcooper. Wellicht is het idee voor een gezamenlijke verzameling dan ook pas gevormd nadat Lepel zijn verzameling al had voltooid, in dezelfde periode dat beide kamers ook ideeën hadden om samen een wedstrijd te organiseren. Dat zou het tijdstip verklaren dat Ten Berch startte met zijn werk als kopiïst en dat de door Lepel voltooide banden in bezit zijn gekomen van Trou Moet Blijcken.

Als het niet de bedoeling is geweest om één verzameling te vormen dan heeft Ten Berch op zijn minst de boeken van Lepel mogen lenen als voorbeeld voor zijn eigen verzameling. Ze zijn immers in bezit gekomen van de oude kamer. Nauwe samenwerking of niet, aan de goede verhoudingen tussen beide kamers die er in ieder geval is geweest, kwam spoedig een einde. Een ruzie maakte in mei 1606 een eind aan de samenwerking tussen de oude en de jonge kamer bij de subsidieaanvraag voor een gezamenlijk te organiseren rederijdersfeest. Trou Moet Blijcken kwam als sterkste uit de strijd en sleepte twee maanden later, alleen, alsnog de subsidie binnen voor de grootse wedstrijd. Deze vond plaats in oktober van datzelfde jaar, zonder deelname van de jonge kamer. De boeken van Lepel die op dat moment – als aanzet voor één gezamenlijke collectie of slechts te leen als voorbeeld – in bezit waren van de oude kamer, zouden dat blijven. Dit heeft ertoe geleid dat wij het geheel nu kennen als de verzameling-Trou Moet Blijcken.

29 Er is één paralleltekst te vinden binnen de verzameling-Trou Moet Blijcken maar het betreft hier slechts een proloog, die zowel door Adriaen Lourisz. Lepel (proloog van 1 OD 9 'Menich Bedruct Hart aen een droege chijsterne verleijt' van Lauris Jansz. uit 1577) als Goossen ten Berch (proloog van 1 OA 7 'De minckijzers' van onbekende, vermoedelijk zuidelijke afkomst) werd gekopieerd bij twee verschillende spelen.

Tabel

	A	B	C	D	E (voor- heen 5)	
Datering		na 24-6- 1601	1-12-1604	6-9-1598	1598	
LBA (Lepel)				+	+	
TMB (Ten Berch)	+	+	+			
Formaat	folio	folio	folio	folio	folio	
Zinne- spelen	10	11	11	11	15	
Kluchten/ tafelspelen						

6 De vorming van één verzameling-Trou Moet Blijcken door Goossen ten Berch, 1606-1612

Na de ruzie in 1606 ziet de verzameling, die nu in bezit is van de oude kamer, er vermoedelijk als volgt uit: acht boeken in folio kregen van Goossen ten Berch respectievelijk de opschriften A, B, C, D, E, F, G en H toebedeeld, drie boeken in oblongformaat werden I, K en L genoemd. De boeken van Adriaen Lourisz Lepel (D, E, F, I en vermoedelijk K en L) zijn op dit moment opgenomen en vormen samen met de boeken van Goossen ten Berch (A, B, C, G en vermoedelijk H) één verzameling.

Met deze opschriften op de banden dwingt Ten Berch de boeken onvermijdelijk in een – alfabetische – volgorde, die afwijkt van de chronologische volgorde waarin de boeken geschreven werden. Ten Berch maakte een register voor de elf boeken en hun inhoud, in een aparte band, met het opschrift Register. Hij laat de verzameling beginnen met acht boeken in folio, gevolgd door drie in oblongkwartformaat. Het formaat correspondeert in de meeste gevallen met de genres die in de boeken zijn opgenomen: de boeken met zinnespelen hebben een folioformaat en de boeken met kluchten of tafelspelen hebben oblongformaat, met uitzondering van boek G, dat een folioformaat heeft.³⁰

Het Register, dat tegenwoordig vaak misleidend ‘Boek R’ wordt genoemd, lijkt uiterlijk veel op de boeken met spelen van Trou Moet Blijcken: een boek in folioformaat met een gelijksoortige band. De enige hand in dit boek is van Goossen

³⁰ De termen klucht, tafelspel en esbattement worden in de verzameling en door Van Vloten (die wel nog beide Boeken K en L heeft ingezien) niet consistent gebruikt.

F (voor- heen 4)	G	[H]	I (voor- heen I of I)	[K]	[L]
22-7-1598	[waar- schijnlijk na 1604]	[niet vóór 1601, waar- schijnlijk na 1604]	[1598]		
+			+	[+]	[+]
	+	[+]			
folio	folio	[folio]	oblong	[oblong]	[oblong]
12		11			
	20		24	12	7

ten Berch. Het boek is wat kleiner in omvang dan zijn overige boeken. Ook bij dit boek gaat het om lege, ingebonden bladen die later werden beschreven, waarvan er uiteindelijk veel blanco zijn gebleven, op contemporaine foliëring na. Wel wijken de twee gebruikte papiersoorten af van de papiersoort die Ten Berch gebruikte voor de boeken A, B en C en de papiersoort van Boek G. Het gaat om twee papiersoorten afkomstig uit de papiermolen van de Zwitser Hans Düring. Dit wijst erop dat dit boek niet tegelijkertijd met de andere overgeleverde boeken van Ten Berch werd vervaardigd.

Naast een register op spelen nam Ten Berch diverse aantekeningen en een spel op in dit deel, maar hij liet ook veel bladen leeg. De inhoudsopgave van het Registerdeel zelf (f. 92v) laat zien dat dit boek gedurende langere tijd aangevuld werd met nieuwe aantekeningen en dat dit in een willekeurige volgorde in het boek gebeurde.³¹ Ook werden er bladen verwijderd en toegevoegd. Er is sprake van continue verrijking waarbij de inbreidingen (de toegevoegde teksten) monogenetisch van aard zijn.³² Een van die aantekeningen betreft het 'Memoriale' waarin opvoeringen van de kamer uit de periode 1588-1611 worden opgesomd; andere aantekeningen betreffen alleen de periode 1606-1610. Het spel dat is opgenomen in dit boek stamt uit 1609. Het is waarschijnlijk dat Ten Berch in de periode 1606-1611

31 De inhoudsopgave vermeld achtereenvolgend de teksten die terug te vinden zijn op f. 16, 74, 84, 86, 32, 63, 53, 88 en 73. Niet alle teksten, waaronder het register op de spelen zelf (f. 11r-10r), worden genoemd.

32 'Continue verrijking' houdt in dat er materiaal (in dit geval tekst) is toegevoegd zonder dat de katernstructuur werd gewijzigd; dit gebeurde zonder dat deze verrijkingen te scheiden zijn van oorspronkelijke tekst door exacte grenzen. 'Monogenetisch' wil zeggen dat de hoofdtekst en de toevoegingen allemaal door dezelfde schrijver zijn gemaakt, in dit geval Goossen ten Berch.

aan het Register heeft gewerkt en niet eerder. De lijst met opvoeringen uit 1588-1611 zal hij pas in of na 1609 hebben overgeschreven van een andere bron en daarna hebben aangevuld: de plaats van het 'Memoriale' in de inhoudsopgave doet vermoeden dat Ten Berch dit pas opnam in het boek nadat hij het spel *De Treves* in 1609 kopieerde.

De boeken waren niet alleen mooi maar maakten spelen ook minder kwetsbaar bij verder gebruik. De verzameling had namelijk niet alleen een bewaarfunctie. Nadat de inhoud van de verzameling in het Register werd opgetekend, werd de collectie wel degelijk nog gebruikt. De boeken zullen een soort naslagwerk gevormd hebben dat dankzij het register dat Goossen ten Berch verzorgde eenvoudig te raadplegen was. Het is mogelijk dat de verzameling nu gebruikt werd wanneer er een spel uitgezocht diende te worden voor een nieuwe opvoering. Van een aantal spelen uit de boeken van Goossen ten Berch is bekend dat zij na voltooiing nogmaals opgevoerd zijn door de oude kamer. Ten Berch nam meermaals de moeite om tekst toe te voegen in zijn boeken: enkele nieuwe opvoeringsdata maar ook nieuwe teksten als refreinen en inleidingen. De paginacustoden die hij bij het kopiëren toevoegde, wijzen erop dat hij de toneelspelen lezersvriendelijk wilde maken.³³ Het is denkbaar dat de spelen hiermee ook een nieuwe functie kregen, namelijk om gelezen te worden.

Behalve elf boeken met spelen was de oude kamer ook in bezit van ten minste drie losse leggers van spelen (nu boek N-M) waarvan één wel (1 ON 2) en twee spelen niet (nu 1 OM 1 en 1 ON 1) in de Verzameling werden opgenomen. Daarnaast werd het repertoire van de oude kamer zeker nog uitgebreid: het Register, dat Ten Berch ook ging gebruiken om aantekeningen van diverse aard in op te nemen, vermeldt enkele wedstrijden tot en met 9 augustus 1611 waaraan de oude kamer heeft deelgenomen en dus ook nieuwe spelen voor schreef of liet schrijven. Deze spelen werden echter, net als de leggers 1 OM 1 en 1 ON 1, niet meer in de verzameling opgenomen. Het lijkt erop dat er niet meer gewerkt werd aan een nieuw boek. In 1609 ten slotte werd in het Register één nieuw spel opgenomen. Dit spel, 'De Treves' (1 OR 1), werd ter ere van het Bestand in 1609 nieuw gecomponeerd voor de oude kamer die het op 7 mei van dat jaar opvoerde. Het Register bood voldoende ruimte om meer spelen in op te nemen, dat gebeurde echter niet.

Dat Ten Berch er niet voor heeft gekozen om spelen van de Haarlemse wedstrijd van 1606 op te nemen in de collectie kan verklaard worden door de fraaie druk die verscheen in 1607 waarin deze spelen zijn opgenomen.³⁴ Waarom Ten Berch andere nieuwe toneelspelen en de leggers 1 OM 1 en 1 ON 1 niet overschreef in het Register is niet bekend. Na 1611 zijn er ook geen nieuwe aantekeningen gemaakt door Ten Berch in het Register, hoewel juist tijdens het Twaalfjarig Bestand de rederijders in Haarlem en daarbuiten heel actief moeten zijn geweest.³⁵

33 Paginacustoden in de *drukkerswereld* vanaf de zestiende tot en met de achttiende eeuw zouden niet alleen bedoeld zijn voor de binder, maar hoogstwaarschijnlijk ook voor de lezer. Het (voor)lezen zou dankzij deze woorden vereenvoudigd worden. Verkruisje 2004: 577. Goossen ten Berch was de enige auteur die in de verzameling-Trou Moet Blijcken paginacustoden toevoegde.

34 Zie over deze druk: Ramakers 1998.

35 Van Dixhoorn 2003: 76-77.

7 De verzameling-Trou Moet Blijcken na 1612

De voor zover bekend laatste aantekening van Goossen ten Berch in de verzameling betreft een aantekening in Boek B, waar hij bij het slot van spel 1 OB 3 noteerde: ‘den 24 Junij *anno* 1612 gespeelt / op de mart’.³⁶ Of de Verzameling of het Register in de jaren na 1612 nog vaak actief is gebruikt, is niet bekend; ze vertonen in elk geval geen gebruikssporen. De bloeiperiode van de rederijderskamers was voorbij; het aantal rederijderskamers in Holland en Zeeland begon vanaf 1630 af te nemen.³⁷ In de zeventiende eeuw nam ook in Haarlem het aantal opvoeringen van Trou Moet Blijcken en van Liefte Boven Al langzaam af. De Vlaamse kamer In Liefde Getrouw bleef nog het langst actief deelnemen aan wedstrijden en organiseerde de laatste Haarlemse rederijderswedstrijd in 1692 – een eeuw na de oprichting van hun eigen kamer.³⁸ Toch bleven de Haarlemse kamers nog lang bestaan en in de achttiende eeuw waren zij zelfs de enige drie overgebleven rederijderskamers in Noord-Holland, hoewel zij steeds meer de rol van sociëteit vervulden. Uiteindelijk hield in het derde kwart van de achttiende eeuw In Liefde Getrouw op te bestaan.³⁹ In 1824 werd Liefte Boven Al onderdeel van het in 1789 opgerichte Haarlems dichtgenootschap Democriet, tot zij in 1874 door de zes overgebleven leden werd opgeheven.⁴⁰ Alleen Trou Moet Blijcken bleef bestaan als de herensociëteit ‘Broederschap zijnde de Aloude Rhetorijkkamer der Pellicanisten, bekend onder de zinspreuk Trou moet Blycken’ en kent nog steeds een ruim ledenaantal.

Nadat duidelijk was dat de Verzameling-Trou Moet Blijcken niet meer zou worden uitgebreid, besloot iemand dat de leggers van de spelen 1 OM 1 en 1 ON 1 in analogie met de Boeken A tot en met L ook een letter als opschrift verdienden: respectievelijk de M en de N. Legger 1 ON 2 kreeg geen letter toegekend: dit spel was immers al gekopieerd in Boek H (het negende spel: ‘Menich Mensch en Onversadelijcke Begeerte’), een boek dat later is zoekgeraakt.⁴¹ Na 1750 werden beide ‘boeken’ M en N met de legger van spel 1 ON 2, in één band gebonden.⁴² Door de curieuze volgorde waarin de drie eenheden zijn ingebonden (op grootte van de bladen: 1 ON 1, 1 ON 2 en 1 OM 1) is dit homogenetisch nevenschikkend schakelhandschrift nu bekend onder de naam Boek N-M.⁴³ Deze leggers vormen een mooi voorbeeld van bronnenmateriaal dat door de kopiïsten gebruikt werd om hun verzameling te vormen.

36 Zie Hüsken e.a. 1992b, f. 50 r, r. 1470.

37 Van Dixhoorn 2003: 67.

38 Van Boheemen en Van der Heijden 1999a: 223-370.

39 Te Winkel 1924: 160. De laatste bekende jaarzang van In Liefde Getrouw is afkomstig uit 1757 (Van Boheemen en Van der Heijden 1999b: 454).

40 Van Vloten 1878: 10; Van Kalmthout 1998: 54, 72.

41 Hummelen 1966: 88.

42 Er is voor de nieuwe dek- en schutbladen van Boek N-M gebruik gemaakt van Hollands papier dat na 1750 gedateerd moet worden. Boek G bevat overigens ook een infix (materiaal dat aan een codicologische eenheid is toegevoegd) van een ander Hollands papiersoort dat ook tussen 1750-1850 gedateerd kan worden. Op deze infix is een uitgeknipte oudere pentekening van het blazoën van Trou Moet Blijcken geplakt.

43 De term ‘homogenetisch’ houdt in dat de verschillende codicologische eenheden wel aan elkaar verwant zijn: zij zijn geproduceerd in dezelfde kring (in dit geval rederijders) in ongeveer dezelfde tijd (rond 1600). ‘Nevenschikkend’ wil zeggen dat de eenheden die naast elkaar zijn gezet onafhankelijk van elkaar zijn: het gaat hier om drie verschillende, complete spelen.

De drie leggers zijn van kwartoformaat; de drie verschillende, anonieme samenstellers hebben allen gewerkt met halve vellen. De vuile buitenste bladen van eenheid 1 ON 1 en van de derde eenheid 1 OM 1 laten zien dat deze spelen enige tijd zonder beschermende band hebben moeten doorbrengen. Toch wijzen oude bindgaatjes erop dat beide eenheden en eenheid 1 ON 2 eerder ingebonden zijn geweest, maar duidelijk niet bij elkaar. Het ingestoken kimblad, beschreven door een andere, eveneens anonieme hand, maakt van 1 ON 1 een homogeenetisch vergrote eenheid en vertoont dezelfde oude bindgaatjes.⁴⁴ Het was dus ook al vóór de nieuwe band aan 1 ON 1 toegevoegd.⁴⁵ Ook de tweede eenheid 1 ON 2 laat oude bindgaatjes zien, hetzelfde aantal en op ongeveer dezelfde plaatsen als die in 1 OM 1. Het is echter niet waarschijnlijk dat zij samen eerder in een band hebben gezeten aangezien de afstanden van de bindgaatjes iets afwijken. Alleen de tweede eenheid, 1 ON 2, vermeldt het jaartal 1601; de overige twee eenheden blijven ook na watermerkenonderzoek, voorlopig ongedateerd.

Opmerkelijk is dat er, buiten de verzameling-Trou Moet Blijcken, nog een – ongedateerde – legger van Amsterdamse oorsprong bewaard is gebleven van de anonieme kopiïst van 1 ON 1: het spel ‘Naboth’ (2 06) van Jacob Jacobsz. Jonck, factor van de Amsterdamse kamer De Eglentier.⁴⁶ Kopieerde hij 1 ON 1 speciaal voor de Haarlemse kamer Liefte Boven Al (die het spel opvoerde in bijzijn van de oude kamer), in spel 2 06 voegde hij de zinspreuk Trou Moet Blijcken toe.⁴⁷ Naast gelijke kopiïst en opmaak van de tekst zijn er echter geen andere overeenkomsten gevonden die zouden kunnen wijzen op een vroegere ‘gezamenlijke geschiedenis’ van beide spelen: zij zijn vervaardigd op verschillende papiersoorten en vertonen geen gelijksoortige oude bindgaatjes.

In de loop van de tijd is een deel van de verzameling-Trou Moet Blijcken kwijt geraakt. Niet alleen mist Boek D een aantal folio’s, ook zijn er drie banden verdwenen uit de collectie. Over Boek H is niets meer bekend sinds het werd beschreven in het Register. Toen de Haarlemmer Willem Kops in 1774 als eerste de collectie voor onderzoek inzag,⁴⁸ was Boek L wel nog in bezit van de kamer maar later is het kwijt geraakt. Boek K werd nog geraadpleegd door Van Vloten in 1878 maar verdween daarna.⁴⁹

De Verzameling is na Ten Berchs opname in het Register en nadat Boek N-M was gevormd, nog minstens twee maal binnenskamers geïnventariseerd: op de ruggen van de Boeken A, B, I en N-M zitten nog altijd papiertjes geplakt waarop respectievelijk de nummers 20, 21, 27 en 30 zijn geschreven.⁵⁰ De ruggen van de

44 ‘Homogeenetisch vergrote eenheid’ houdt in dat er aan de codicologische eenheid 1 ON 1 materiaal is toegevoegd in de vorm van een beperkt aantal bladen (in dit geval slechts één) die de katernstructuur niet essentieel hebben gewijzigd. Dit is gebeurd door een andere kopiïst die echter wel uit dezelfde kring en ongeveer dezelfde tijd afkomstig is geweest (zie ook bovenstaande voetnoot).

45 Hummelen 1966: 98-99 gaat in op dit spel dat oorspronkelijk al vóór 1575 geschreven werd door Hendrick Niclaes en waaraan meermaals veranderingen zijn aangebracht, zowel inhoudelijk als aan de vorm.

46 Hummelen 1966: 91. Dit afschrift wordt bewaard in Brussel (KBR II, 130).

47 Ellerbroek-Fortuin 1937: 37, 124-125. Zie ook 1 ON 1 f. 26r, r. 1807-1809, 1813 en f. 26v, r. 1817.

48 Zie Van Vloten 1872: 469; Van Kalmthout 1999: 181-182.

49 Hummelen 2003, 10.

50 Deze inventarisatie is na 1750 gemaakt, gezien het feit dat ook de rug van Boek N-M een papiertje met nummer bevat. Boek H was inmiddels kwijt, maar de nog aanwezige Boeken K en L zouden

Boeken C, E en het Register tonen later aangebrachte papiertjes met daarop respectievelijk de nummers 38, 40 en 45; deze nummering is terug te vinden in de inventarisatie die Van Lennep maakte in 1922, toen naast Boek H ook de boeken K en L niet meer genummerd konden worden. De verzameling-Trou Moet Blijcken werd vier eeuwen lang bewaard binnen de rederijderskamer, later sociëteit, *Trou Moet Blijcken*. Vanaf 2006 is de collectie in bruikleen gegeven aan het Noord-Hollands archief te Haarlem onder toegangsnummer 2359.

Bijna een eeuw na Kops 'Schets eener geschiedenis der rederijkeren' verscheen in 1872 de eerste editie van één van de spelen uit de verzameling, voorzien van een inleiding over de Haarlemse rederijkers, verzorgd door Van Vloten.⁵¹ Hij verzorgde daarna nog meer edities van spelen. Na Van Vloten zijn de Haarlemse rederijkers en hun Verzameling in de belangstelling gebleven van onderzoekers, zoals Kalff (1889), Pennink (1912), De Vooys (1926, 1928 en 1930), Hummelen (1966, 1968/2003) en Ramakers (2003). Ook zagen door de tijd heen veel edities van spelen het licht; recent verschenen nog de edities van de spelen I OG 9 en I OM 1, voorzien van inleiding en moderne vertaling, verzorgd door Ramakers en Eijkman in 2009.

8 Conclusie

De codicologische ontsluiting van de verzameling-Trou Moet Blijcken heeft, in combinatie met literair-historisch onderzoek, een bijdrage kunnen leveren aan het onderzoek dat naar deze collectie gedaan wordt. Het watermerkenonderzoek blijkt een belangrijke bijdrage te kunnen leveren aan het begrip van de samenhang tussen de verschillende banden. Het bestaande beeld van de verzameling-Trou Moet Blijcken dat in het begin van dit artikel werd geschetst, moet worden aangepast. De verzameling werd niet in 1600 door Goossen ten Berch samengesteld. Een aantal delen, in ieder geval B en C, en vermoedelijk G en H, werd pas na dat jaar voltooid. Bovendien bestond de verzameling in eerste instantie uit elf banden met spelen – en niet dertien of veertien – plus het registerdeel. Waarschijnlijk kregen de eenheden I OM 1 en I ON 1 pas later – en niet door Goossen ten Berch? – de letters M en N toebedeeld. Verder is er over de herkomst van de verdwenen boeken H, K en L meer duidelijkheid gekomen. Boek I werd gedateerd, en I OM 1 bleek uit dezelfde tijdsspanne te komen als de overige boeken uit de verzameling. Helaas lukte het niet om I OM 1 nauwkeuriger te dateren, en moest eenheid I ON 1 het zonder enige precisering op dit vlak stellen. Onzekerheid bleef onder andere ook bestaan over de omvang van de eerdere collectie, waar de vier oudste boeken deel van hebben uitgemaakt, en de wijze waarop de boeken in de verzameling-Trou Moet Blijcken uiteindelijk samenkwamen. Voor een nauwkeuriger datering

de nummers 28 en 29 hebben gekregen, voorafgaand aan Boek N-M met nummer 30. Op f. 29r van Boek D noteerde een moderne hand in analogie met deze nummering de aantekening: A 1600 || m 23 D. 51 Mees-Verwey 1928: 307; nummers 980 en 981. Het lijkt erop dat Van Vloten, die van 1877 tot zijn overlijden in 1883 in Haarlem woonde, zelf lid was van de sociëteit Trou Moet Blijcken. Zo is in 1882 dr. J. van Vloten factor van sociëteit Trou Moet Blijcken (zie Exalto e.a. 2003: 129). In de biografie van Van Vloten, verzorgd door zijn kleindochter, wordt eenmaal terloops vermeld dat Van Vloten de sociëteit bezocht (Mees-Verwey, 1928: 220).

van de leggers I ON I en I OM I, Boek G en het Register zullen archiefstukken uit Haarlem en eventueel Amsterdam uit het eind van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw voor watermerkenonderzoek in aanmerking komen. Het aanleggen van een database voor watermerken uit handschriften, naar het voorbeeld van bovengenoemde database WILC, kan grote winst opleveren voor met name de datering van handschriften op papier.

Uit verschillende hoeken is gepleit voor codicologisch onderzoek naar handschriften die een verzameling teksten bevatten. Gumbert ziet voordelen bij het betrekken van codicologische eigenschappen van handschriften bij de studie van de historische letterkunde, omdat zij het onder andere mogelijk maken de wordingsgeschiedenis van een handschrift te leren kennen.⁵² Moser benadrukt het belang van een ontsluiting van onderzoeksmateriaal over verzamelhandschriften met rederijkersliteratuur via een elektronisch repertorium.⁵³ Naast inhoudelijke kenmerken wil zij dat hierin ook codicologische kenmerken worden opgenomen. Een dergelijk repertorium zou voor diverse doeleinden binnen het onderzoek naar dit type handschriften bruikbaar zijn. Ik heb daarbij het belang van watermerkenonderzoek binnen dergelijk codicologisch onderzoek beargumenteerd. Dit onderzoek naar de verzameling-Trou Moet Blijcken toont nogmaals het belang van dergelijk onderzoek aan, en meer in het algemeen de meerwaarde van codicologisch onderzoek binnen de studie van de historische letterkunde.

Bibliografie

- De Bock 1958 – E. de Bock: *Opstellen over Colijn van Rijsssele en andere Rederijkers*. Antwerpen, 1958.
- Van Boheemen en Van der Heijden 1993 – F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden: 'De rederijkers en Haarlem'. In: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Hilversum, 1993, p. 49-60.
- Van Boheemen en Van der Heijden 1999a – F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden: *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies*. Delft, 1999.
- Van Boheemen en Van der Heijden 1999b – F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden: *Retoricaal Memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft, 1999. <<http://webdoc.uhn.kun.nl/anon/r/retome.pdf>>
- Brands 1923 – G.A. Brands: *Tspel van de Christenkercke*. Utrecht, 1923, tweede druk.
- Briquet 1968 – C.M. Briquet: *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Facsimile [ed.] with supplementary material contrib. by a number of scholars*. (4 dln.). Ed. A. Stevenson. Amsterdam, 1968.
- Churchill 1935 – W.A. Churchill: *Watermarks in paper in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnections*. Amsterdam, 1935.
- Le Clert 1926 – L. le Clert: *Le papier. Recherches et notes pour servir à l'histoire du papier, principalement à Troyes et aux environs depuis le quatorzième siècle*. Paris, 1926.
- Coigneau e.a. 1994 – D. Coigneau, E. Cockx-Indestege, W. Waterschoot: *Uyt Ionsten Versaemt. Het Landjuweel van 1561 te Antwerpen*. Brussel, 1994.
- Van Dixhoorn 2003 – A. van Dixhoorn: 'Burgers, branies en bollebozen. De sociaal-institutionele ontwikkeling van rederijkerskamers in de Noordelijke Nederlanden (1470-1650)'. In: B.A.M. Ra-

52 Gumbert 2001; 2004.

53 Moser 2003.

- makers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, 2003.
- Ellerbroek-Fortuin 1937 – E. Ellerbroek-Fortuin: *Amsterdamse rederijersspelen in de zestiende eeuw*. Groningen, 1937.
- Exalto e.a. 2003 – N. Exalto e.a.: *Dichter bij Trou. Uit de jaarzangen aan de Broederschap zijnde de Aloude Rhetorijckamer der Pellicanisten te Haarlem: Bekend onder de zinspreuk Trou moet Blijcken*. Haarlem, 2003.
- Van Gelder 1911 – H.E. van Gelder: 'Satiren der xvde eeuwse Kleine Burgerij'. In: *Oud-Holland* 29 (1911), p. 201-232.
- Gnirrep e.a. 1997 – W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert en J.A. Szirmai: *Kneep en binding : een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1997, derde druk.
- Van Gorp e.a. 1998 – H. van Gorp, R. Ghesquiere en D. Delabastita: *Lexicon van literaire termen*. Groningen, 1998, zevende herziene druk.
- Gumbert 1993 – J.P. Gumbert: 'Sizes and formats'. In: *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques 1* (1993), p. 227-263.
- Gumbert 2001 – J.P. Gumbert: 'Nederlandse toneelhandschriften. Een codicologische oogopslag'. In: H. van Dijk en B.A.M. Ramakers e.a., *Spel en spektakel. Middeleeuwse toneel in de Lage Landen*. Amsterdam.
- Gumbert 2004 – J.P. Gumbert: *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie*. Amsterdam, 2004.
- Heawood 1950 – E. Heawood: *Watermarks, mainly of the 17th and 18th centuries*. Hilversum, 1950.
- Hummelen 1966 – W.H.M. Hummelen: 'Boek N-M uit het archief van "Trou Moet Blijcken"'. In: *Jaarboek* 8 (1966), p. 85-108.
- Hummelen 2003 – W.H.M. Hummelen: *Repertorium van het rederijersdrama 1500 - ca. 1620*. Herziene editie. DBNL, 2003. <http://www.dbnl.org/tekst/hummo01repe02_01/>
- Hüsken e.a. 1992a – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 1: Boek A*. Assen, 1992.
- Hüsken e.a. 1992b – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 2: Boek B*. Assen, 1992.
- Hüsken e.a. 1993 – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 3: Boek C*. Assen, 1993.
- Hüsken e.a. 1994a – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 4: Boek D*. Assen, 1994.
- Hüsken e.a. 1994b – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 5: Boek E*. Assen, 1994.
- Hüsken e.a. 1996 – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 6: Boek F*. Assen, 1996.
- Hüsken e.a. 1997 – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 7: Boek G*. Assen, 1997.
- Hüsken e.a. 1998 – W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars: *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel 8: De Boeken I, N, M en R*. Slingenberg, 1998.
- Kalff 1889 – G. Kalff: *Trou moet blycken. Tooneelstukken der zestiende eeuw*. Groningen, 1889.
- Van Kalmthout 1998 – A.B.G.M. van Kalmthout: *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkeren in Nederland tussen 1880 en 1914*. Hilversum, 1998.
- Van Kalmthout 1999 – T. van Kalmthout: 'Een problematisch erfgoed. Negentiende-eeuwse visies op de rederijkerij'. In: *De Negentiende Eeuw* 23 (1999), p. 177-201. <http://www.dbnl.org/tekst/kalmo10prob01_01/index.htm>
- Kruyskamp 1966 – C. Kruyskamp: 'Het esbatement vant Gelt'. In: *Jaarboek* 16/8 (1966), p. 59-84.
- Ter Laan 1952 – K. ter Laan: *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 's-Gravenhage, 1952, tweede druk.

- Van Lennep 1922 – O. van Lennep: *Beknopte geschiedenis van 'Trou moet blycken' 1503-1922; benevens een beschrijvende inventaris van boeken, handschriften, blazoenen, schilden, bekers enz. in het bezit van dezen alouden rhetorijkamer*. Haarlem, 1922. <<http://www.troumoetblycken.nl/pdf/LENNEP1922.pdf>>
- Lindberg 1998 – N.J. Lindberg: *Paper comes to the North. Sources on Trade Route of Paper in the Baltic Sea Region 1350-1700. A study based on watermark research*. Marburg/Lahn, 1998.
- Lindt 1964 – J. Lindt: *The paper-mills of Berne and their watermarks, 1465-1859 (with the German original)*. At the request of the Stadt- und Universitätsbibliothek at Berne by Johann Lindt. Hilversum, 1964.
- Loeber Collection – *International history of paper and paper making. The Loeber Collection of the Dutch Foundation for Paper History*. Lisse, 1992.
- Mees-Verwey 1928 – M. Mees-Verwey: *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding*. Santpoort, 1928.
- Moser 2003 – N. Moser: 'Verspreid verzameld. Rederijkersteksten in vroegmoderne verzamel-hand-schriften'. In: *Nederlandse Letterkunde* 8/2 (2003), p. 101-115.
- Muzerelle 1985 – D. Muzerelle: *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*. Parijs, 1985.
- Needham 2006 – P. Needham: 'IDL, ILC, WILC. Gerard van Thienen's contributions to the study of incunabula'. In: *Quaerendo* 36/1-2 (2006), p. 3-24.
- Pennink 1912 – R. Pennink: 'De rederijker Louris Jansz'. In: *Oud Holland* 30 (1912), p. 201-214.
- Piccard – G. Piccard: *Bestand 1 340 Wasserzeichenkartei Piccard*. Hauptstaatsarchiv Stuttgart. <<http://www.piccard-online.de/>> deel 'Stab'.
- Ramakers 1998 – B.A.M. Ramakers: 'De "Const" getoond. De beeldtaal van de Haarlemse rederijkerswedstrijd van 1606'. In: R. Falkenburg e.a. (red.), *Hof-, staats- en stadsceremonies. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 49, p. 128-183. <http://www.dbnl.org/tekst/ramao08conso1_01/index.htm>
- Ramakers 2003 – B.A.M. Ramakers: 'Voor stad en stadgenoten. Rederijkers, kamers en toneel in Haarlem in de tweede helft van de zestiende eeuw'. In: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, 2003.
- Ramakers en Eykman 2009 – B.A.M. Ramakers en K. Eykman: *List en bedrog. Drie rederijkerskluchten*. Amsterdam, 2009.
- Simmons en Ginneken-Van de Kastele 1994 – J.S.G. Simmons en B. Ginneken-Van de Kastele (ed.): *Likhachev's Watermarks. An English-language Version. The palaeographical Significance of Watermarks in Paper*. Amsterdam, 1994.
- Stevenson 1951 – A.H. Stevenson: 'Watermarks Are Twins'. In: *Studies in Bibliography. Papers of the Bibliographical Society of the University of Virginia* 4 (1951), p. 57-91.
- Van Thienen 1992 – G. van Thienen: 'Papieronderzoek van de in de Nederlanden gedrukte incunabelen'. In: A. Gerits (ed.), *For Bob the Graaf*. Amsterdam, 1992, p. 160-173.
- Van Thienen 1994 – G. van Thienen: 'Boeken van papier en hun watermerken'. In: *Boeken in de late middeleeuwen. Verslag van de Groningse codicologendagen 1992*. Groningen, 1994, p. 167-182.
- Tschudin 2002 – P.F. Tschudin: *Grundzüge der Papiergeschichte*. Stuttgart, 2002.
- Tschudin 1958 – W.Fr. Tschudin: *The Ancient Paper-mills of Basle and their Marks*. Hilversum, 1958.
- Verkruisje 2004 – P.J. Verkruisje: 'Wacht u voor de bladwachter! Custodering, signering en paginering in de handpersperiode'. In: J. Hanselaer en H. Meeus (red.), *E Codicibus Impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege*. Leuven, deel II, 2004, p. 571-594.
- Van Vloten 1872 – J. van Vloten: 'Onuitgegeven rederijkersspelen 1. Tafelspel van den wijnkan en de pispot'. In: *De Levensbode* 4 (1872), p. 461-474.
- Van Vloten 1878 – J. van Vloten: *Het Nederlandsche kluchtspel van de 14de tot de 18^e eeuw. Deel 1: van de 14de tot de 16de eeuw*. Haarlem, 1978, tweede vermeerdeerde druk.
- Voorn 1951 – H. Voorn: *Geschiedenis der Nederlandse papierindustrie*. Amsterdam, 1951.
- Voorn 1960 – H. Voorn: *De geschiedenis der Nederlandse papierindustrie. Deel 1: De papiermolens in de provincie Noord-Holland*. Haarlem, 1960.
- De Vooy 1926 – C.G.N. de Vooy: 'Rederijkersspelen uit het archief van "Trou Moet Blijcken"'. In: *TNTL* 45 (1926), p. 265-286.
- De Vooy 1928 – C.G.N. de Vooy: 'Rederijkersspelen uit het archief van "Trou Moet Blijcken"'. In: *TNTL* 47 (1928), p. 161-201.

De Vooy's 1930 – C.G.N. de Vooy's: 'Rederijkersspelen uit het archief van "Trou Moet Blijcken"'.
In: *TNTL* 49 (1930), p. 1-25.

WILC – *Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries*. <<http://watermark.kb.nl/>>

Te Winkel 1924 – J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde v: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (3). Haarlem, 1924, tweede druk.

Ziesche en Schnitger 1980 – E. Ziesche en D. Schnitger: 'Elektronenradiographische Untersuchungen der Wasserzeichen des Mainzer Catholicon von 1460 (50 Abbildungen)'. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 21 (1980), p. 1303-1360.

Adres van de auteur

Faculteit Cultuurwetenschappen

Open Universiteit

Postbus 2960

NL-6401 DL Heerlen

marjolein.vanherten@ou.nl